

УДК 821.163.41.09-94 Цамблак Г. ;
271.222(497.11)-36:929

Сена МИХАИЛОВИЋ МИЛОШЕВИЋ*

СТЕФАН ДЕЧАНСКИ У ЦАМБЛАКОВОМ ЖИТИЈУ И СЛУЖБИ**

Айстиракѝ: Житије Стефана Дечанског Григорија Цамблака својом структуром и садржајем представља заокрет ка мартирологији у погледу жанра световне биографије. Стефанова фигура мученика посебно се поетски развија богатом реториком у другом литерарном жанру, *Служби Стефану Дечанском*. Рад ће, бавећи се текстолошким анализом ових дела, истаћи сличности и разлике у изградњи лика, функцију стила „плетеније словес“ и уметнички израз аутора. Посебна пажња посветиће се односу индивидуалног и општег у сврху прецизнијег одређења Цамблаковог књижевног стваралаштва у Србији и његовог места и значаја у историји српске књижевности.

Кључне речи: Григорије Цамблак, Стефан Дечански, романсирана хришћанска биографија, реторика, поетизација.

Средњовековне српске књижевне форме, својом тематиком и стилем, наслеђене су из византијске обредне књижевности. За разлику од књижевности других словенских народа, српска средњовековна књижевност посебно је неговала жанр биографије. У науци¹ се истичу два типа биографија: прве се пишу непосредно после догађаја, имају циљ да прославе јунака (владара или архиепископа) и опишу савремену историју, па се називају **владарске** или **дворске** биографије, а оне које пишу о догађајима који су давно прошли, о којима је већ било писано јесу **монашке** или **имитативне**

* Истраживач-приправник, Институт за српску културу – Приштина / Лепосавић, sena.mihailovic@gmail.com

** Рад је написан у оквиру пројекта *Материјална и духовна култура Косова и Мејхохије* (ев. бр. 178028), који је одобрило и финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

1 Радмила Маринковић, *Светородна јосѝода српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд, 2007, 231.

биографије. Циљ других биографија јесте дидактичког карактера, какво је излагање узорног светитељског живота. Оваква типологија сачињена је по степену заступљености историје и хагиографије у делима, и може служити бољој систематизацији жанра биографије у нашој средњовековној књижевности.

Жијије Стефана Дечанског Григорија Цамблака прави је пример имитативне биографије, судећи по поетизацији главног јунака. Својом необичном личношћу, луталачким карактером и исихастичким усмерењима, Цамблак је обогатио књижевни живот у Србији тога времена, али је одиграо важну улогу и у бугарској, руској и румунској књижевности. *Жијије* је његово најобимније и у естетском смислу најуспелије дело. Од свих наших старих биографија, оно је највише хагиографског типа, са малим уделом историчности и политичких тенденција. Не само због историјске дистанце (шездесет година од канонизације Дечанског), већ, пре свега, због околности у којима је настало, али и личних уверења аутора, *Жијије* се разликује од дела Цамблаковог претходника, Даниловог ученика, код кога је Стефан приказан у потпуно другачијем светлу. Пребацивши сву кривицу на овог јунака, анонимни Данилов ученик Дечанског слика као грешника који је праведно и заслужено страдао због својих греха, јер се најпре побунио против оца, а потом покушао да узурпира и Душанов део територије. Стефанова побуна против оца и његово ослепљење описани су у оквиру Милутиновог житија.

Цамблак у свом делу полази управо од ове епизоде. Потпуно супротно тези Даниловог ученика, Цамблак, сходно својим мизогинским схватањима типичним за монаха исихасту тог времена, сав терет кривице сваљује на Симониду, која је неправедно оптужила Дечанског за побуну против Милутина. Овај мотив маћехе-прељубнице показаше се повољним за уобличавање и мотивацију драмских дела књижевности XX века, каква је драма *Краљева јесен* Милутина Бојића.² У Цамблаковом делу, Симонида је описана на начин типичан средњовековним писцима. У карактеризацији се писац служи библијском наратологијом и Симониду упоређује са Исаком по добром покоравану и послушности, али уз коментар у коме је она непосредно доведена у везу са Евом: „О моје сузе, што женска превара савлада прародитељеву у рају велику мудрост!“³ Како је Милутин већ био поштован као канонизован владар, Цамблак не урушава његов углед и брани га изобличавајући „женску сагласност са ђаволом“, али ипак подлеже малом укуру, што је послушао њу.

2 Јелена Панић, „Мотив маћехе-прељубнице у *Жијију Стефана Дечанског* Григорија Цамблака и *Краљевој јесени* Милутина Бојића“, *Philologia*, бр. 4, 2006, 85-93.

3 Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд, 1989, 50.

Примећује се да нема „исклизнућа“ са опширним реминисценцијама из Библије, већ се приповедач својим коментарима непрестано враћа на саму наравију. Тако се и овде, где се Стефан моли Богу да умилостиви оца и помињу старозаветне и историјске личности које су такође подлегле женском лукавству (Соломон и Константин Велики), прекида набрајање и враћа „реч на повест“.

Први анахронизам који се у делу јавља јесте премештање Стефановог ослепења у Овче поље, уместо у Скопље. Узрок тога тумачи виде у постојању храма и развијеног култа светог Николе у овом месту, а које је неопходно због улоге која је светитељу додељена у *Живију*. Наиме, св. Никола се јунаку јавља три пута: прво ноћ након ослепења, затим када му враћа вид и по трећи пут да му најави смрт. У првом јављању у сну, светитељ у руци држи очи Дечанског. Овај моменат је „окидач“ за касније Стефаново држање; јунак не очајава прогнан у Цариград Андронику Палеологу, већ трпи, метанише и захваљује Богу на сваком усуду. У манастиру је најревноснији на служби, својом милошћу је заслужено обасут царевом љубављу и показује се као одлучујући саветник у разрешењу проблема са акиндинатском јереси. Стефанов утицај у решавању верских сукоба у Византији још један је од анахронизама у *Живију*. Цамблук јунаку додељује велику улогу: „И тако је Бог саветом свога угодника [цар] очистио земљу народа свога, а црква је добила велико и непоколебиво умирење, и сви грчки скиптри.“⁴ Сукоб између Варлаама и Григорија Паламе који се дешавао много после Стефанове смрти разрешен је победом исихаста паламиста. Тумачи се слажу да је овај моменат укључен у *Живије* с циљем да се што интензивније ослика „богодухновени“ Стефан, страдалац, „најизванреднији од другова и браће“, а Цамблук истакне исправност својих исихастичких тежњи. Можда се комплетна карактеризација јунака може обележити једном реченицом византијског цара: „Велики муж је велик у разуму, а нарочито многовидећим очима, иако су му телесне затворене.“⁵

Антитеза, парадокс, симбол, асонанца и алитерација само су нека од језичко-стилских средстава којима приповедач обогаћује наравију и чини га, заједно са Теодосијем, а по речима Дамњана Петровића, најбољим артистом у српској средњовековној књижевности. Антитеза многовидеће духовне очи – затворене телесне очи понављаће се неколико пута у *Живију*, али и *Служби*.

За исихасту какав је Григорије Цамблук, светлост представља основни мотив. Како су очи као огледало душе и симбол светлости овде лишене те своје функције, Цамблук замењује симбол очију симболом лица, које

4 Григорије Цамблук, *нав. дело*, 56.

5 Исто.

код Дечанског исијава благодет. Еманација **светлости** као потврда **светости** долази са Стефановог лица које у Бога гледа „мисленим очима“. Због доброг хришћанског владања и непоколебиве вере вид ће му бити враћен после пет година, на дан празновања светог Николе, када се по други пут овај светитељ јавља јунаку. Стефан то не открива до дана када се поново враћа на престо, већ се повлачи у тишину и „премудро умишљење“. Навођењем особине типичне за исихасте, у потпуности је изражен ауторов субјективизам у сликању главног јунака. Своја стремљења и назоре Цамблак ће посредно или непосредно укључивати у причу, чиме ће дати сопствени печат жанру какво је владарско житије, нарочито истицањем и изједначавањем фигуре Стефана као мученика, и заокретом од жанра витешког романа (коме је тежио развој српске средњовековне биографије) ка жанру мартирија.

Од епизоде са враћањем вида па све до краја, примећују се наглашене дидактичке намере и чешћа употреба паралела са личностима из Библије. „Нови Товит“ већи је по мучеништву од Јова, јер издржава сва страдања, а при највећој тузи, када му умире најмлађи син, показује се као трпељив и љубазан. Својом љубављу, благошћу и разумом посрамио је оца који од њега тражи опроштај, и са којим се мири дирљивим речима: „Оче, заповеђено ти извршио си, јер није преподобно ни праведно да ко не послуша када Бог заповеди, пошто ти ниси узрок ни моме рођењу на свет, када он не би дао. Зато смо, оче, – рече – обојица дужни да благодаримо ономе који је тебе хтео да спасе служењем царства, а мене да удостоји милости губитком вида.“⁶

Милутинову смрт Цамблак смешта у Бањску, иако је по Даниловом зборнику краљ умро у свом двору у Неродимљу, на Косову, а убрзо његове мошти пренете у Бугарску. Аутор то чини с тежњом да се додатно симболизује и сакрализује свето место какав је манастир Бањска, која је Милутинова задужбина. После очеве смрти, Дечански се враћа на престо, скида повез са очију (из њих сада исијава посебна светлост) и добија подршку велможа, чиновника и војске.

Пре сукоба са Константином, братом по оцу који са војском хоће да му отме престо, крунише се у цркви да би потврдио улогу владара-краља као Божјег изасланика на земљи. Покушава да писмом умилостиви брата: „Не бој се, јер ја сам Божији. Ви савећасте о мени зло, а Бог савећа о мени добро.“⁷ Није Каин братоубица, већ Јосифов друг братољубац. Константин се оглушује о добру вољу и сукобљава се са Стефаном. Неопходно је нагласити да је чин борбе обухваћен само једном реченицом: „И када су се судариле обе стране, би побеђен онај који је пошао да чини неправду.“⁸

6 Григорије Цамблак, *нав. дело*, 62.

7 Исто, 63.

8 Исто.

Како се не би нарушила фигура Стефана-мученика коју Цамблук гради од самог почетка *Житија*, за разлику од описа борби у осталим владарским житијима наше средњовековне књижевности, овде је сукоб приказан у једној јединој реченици, а историјски Стефан-ратник потпуно смештен у други план, чак потиснут. То је била добра припрема за даље описивање подвига јунака, које је пуно високопарне реторике, поетизације и понављања, не би ли што наглашенија била искључиво духовна страна личности овог владара, за коју се аутор определио у грађењу лика.

Насупрот ширењу царства које је описано као „богоугодно управљање“, Дечански се повлачи у „смерно мудровање“, чиме се показао савршенијим од Соломона, Ровоама, Ахава и Озије. Србија под његовом влашћу описана је као идеално место, *locus amoenus*, у којој владар сија као сунце својом доброделима.

Описивање природе око манастира Дечани, Стефанове будуће задужбине је, по речима Јована Деретића, најпоетичније место у нашој старој књижевности.⁹ Због ове епизоде Цамблук се сматра највећим артистом у српској средњовековној књижевности, заједно са Теодосијем, „песником светлости“. Приповедач истиче самостално Стефаново опредељење за идеални хвостански предео, чиме се потврђује чудо Светог Николе – враћање вида, а самим тим је и покушај оправдања за управљање државом (по византијској владарској пракси, слепи владар није могао да остане на престолу). То „красно“ место лежи на највишим местима, опасно је „многогранатим и многоплодним“ дрвећем, а одасвуд теку најслађе воде. Нарочито је занимљиво лековито својство које приповедач додељује води: „Ту извиру велики извори и напаја га бистра река, чија вода пре укуса даје велико руменило лицу, а после укуса добро расположење телу, тако да се нико не може наситити насладе и воде.“¹⁰ Ту Дечански подиже град с високим кулама и хелијама за монахе, у средини се налази велелепни храм са стубовима, а споља је састављен од црвеног и белог мрамора, савршено извајаног камена. По Деретићу, овакви описи природе и манастира „представљају отелотворење исте оне светлости у којој Цамблук налази највиши израз светости свог јунака и антитезу свету насиља у којем он живи и од којег страда“¹¹. Не треба заборавити да је сва дела која је написао у Србији Цамблук стварао са позиције игумана у манастиру Дечани, те су ове изванредне реченице сведочанство утиска о месту у коме борави, али и о земљи која му је пружила уточиште.

Да је Србију осећао својом домовином, потврђује се и у епизоди битке на Велбужду, где се Стефан сукобљава са бугарским царем Михајлом.

9 Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд, 2004, 184-185.

10 Григорије Цамблук, *нав. дело*, 66.

11 Ј. Деретић, *нав. дело*, 184.

Писац се потпуно определио за српску страну, окрививши бугарског владара за рат. Као и на многим местима, и овде је битка и сурова смрт противника протумачена Божјом вољом и помоћи коју је „победитељ“ Стефан усрдном молитвом изнедрио.

Настављајући традицију средњовековних писаца када је реч о најави смрти праведника и његовом умирању, Цамблак по трећи пут уводи лик Светог Николе Мирликијског који јунаку саопштава да се припреми за скоро умирање. Вест о скором пресељењу у царство вечног живота примљена је са радошћу исихаста, без страха. Отуда је и страдање и погубљење које је стигло од најрођенијег, од сина Душана, дочекано са трпљењем и без побуне. Онај који је мученички живео, мученички је и умро, удављен у Звечану, чиме аутор потенцира светитељску природу Дечанског.

У науци се дуго расправљало о разлозима постојања потпуно супротстављених житија. Дошло се до закључка да су оба одјек времена у коме су настала: *Житије* Даниловог ученика писано је за време владавине Цара Душана, а друго седамдесет година после, након канонизације Стефана Дечанског. Сматрало се да није било могуће оставити народу слику свеца који разара државу супротстављајући се оцу и сину, слику грешног човека и лошег узора. Јелка Ређеп наводи да су нове друштвене и историјске прилике које настају у земљи после Душановог проглашења за цара и постављање патријарха довеле до одлучења српске цркве од грчке и анатеме, што се Душану узимало за велики грех и допринело негативном ставу српске цркве према њему. Отуда он није проглашен за свеца, а временом ће се у историографији тај грех помињати као разлог пропасти српског царства.¹²

За Цамблака је краљ Стефан жртва мржње, безумља и похлепе, злосрећник који је цео живот недужан патио. „Ваистину Стефан показа дела достојна вере, а веру украси делима, а дела вером запечатити, а та дела су ово: вера, нада, љубав, незлобије, простота, милостиња, крепост, дуготрпљење, правосуђе, брига за сироте и удовице, подвиг за побожност и што је највише: смерност. Јер ову приложивши осталим добрим делима као нека крила, достиже времена надсветска, настањујући се као великомученик са мученицима.“¹³ На овај начин комплетирана је слика живог Стефана, владара који је у Цамблаковом *Житију* приказан искључиво у светлу правверности и милосрђа, без великог освртања на стварне историјске чињенице и дешавања, чиме се отворио простор за праву намену писања дела.

Показавши се као искусан писац и познавалац форме житија, он после приче о смрти говори о чудима светитеља након упокојења, где се у највећој мери огледа дидактичка и морална вредност и функција овог жанра.

12 Јелка Ређеп, „О греху и казни божијој као жанровским особеностима“, *Зборник Матице српске за књижевности и језик*, вол. 50, бр. 1-2, 2002, 50-51.

13 Григорије Цамблак, *нав. дело*, 74.

Његово нетрулежно, светитељско тело исцељује убоге болесне и заштита је манастира и сабраће од злочинаца.

Деретић, поред религиозне и моралне, истиче и социјалну подлогу Цамблакове критике зла у свету: „Он први уводи у књижевност ликове грабљиве властеле, слика војне намеснике који немилосрдно тлаче подвлашћене, (...), оштро изобличава злочине владара.“¹⁴ Два чуда Стефана Дечанског описана су готово натуралистички, детаљно и живо: тичу се двојице узурпатора манастира и злостављача монаха, Ивоја и Јунца. И један и други су вољом светитеља сурово кажњени – првومه забија „два велика гвожђа“ у грло, од чега је убрзо у мукама умро, а другоме тело трули седам недеља и ране се отварају управо на местима где га је у сну ударио Стефан. Цамблак опомиње оне који се боре са Богом и желе да уграбе црквене ствари да то не чине.

На крају се, још једним сталним местом – позивом на прослављање светитеља, његове „свеосвећене успомене“ и поштовање врлине, потврђује жанровска особеност житија, а писац ставља у други план и успешност дела оправдава Божјом вољом.

Због своје композиције и стила *Житије Стефана Дечанског* добило је посебан значај у историји старе српске књижевности, док је другачија ствар са *Службом Стефану Дечанском*, делом писаним са практичном наменом, условљено формом и у оквирима стандардне византијске химнографије. Она (*Служба*) спада у опширне службе са текстом за малу и велику вечерњу, са синаксарским (пролошким) житијем. Овај специфичан богослужбени текст истакао је у први план Стефанов богоугодни живот и заслуге за хришћанство, изоставио читаве епизоде из живота или истакао неке којих у *Житију* нема, а чиме је писац желео да потврди правоверност јунака. Када је о пролошком житију реч, за казну ослепљењем Стефана Дечанског нико није био оптужен, већ се само констатује да је био оклеветан да силом хоће да отме царство. Такође, писац је Стефану доделио исту улогу у забрани акиндинаске јереси, нити Милутина напада за варварски поступак према сину.¹⁵

Служба Стефану Дечанском је пре свега занимљива због поетичности, језика и стила. Цамблак се служи леонинским римама, асонанцом, алитерацијом, двоструким епитетима и понављањима, и по томе ово дело спада, као поетско остварење, у најлепше текстове у свом жанру. Без обзира на учесталост фразирања, само набрајање најчешће коришћених синтагми употребљених за описивање Стефана говори о богатству језика и артизму. Дечански је: „одгонитељ нечашћа“, „непоколебљив стуб свом отачаству“, „Христов ученик нелажни“; „богосазнања красота, смиреноумља висота“, „гордости низложитељ“, „Јосиф други у напастима, Давид други у кротостима, Соломон у премудрости,

14 Ј. Деретић, *нав. дело*, 183.

15 Дамњан Петровић, у: *Књижевни рад у Србији*, 32-36.

Илија у ревности“, „најпоузданији чувар Христових заповести“, „звезда незалазна и многосветла“, „Стефан великоименити“, „светога корена још светија грана“, „ружа благовона“, „светлозлатна гривна цркве“, „невештаствена светлост“ ...

Жанровска условљеност у карактеризацији лика једно је од важних обележја средњовековне књижевности, и посматра се како из синхронијске, тако и дијахронијске перспективе. Улога средњовековних књижевних дела у моменту настајања везивала се за моралну, религиозну, донекле и историјску функцију, а у потоњим актуелизацијама била повод за истраживања језика, уметничког израза, стваралачке (пишчеве) имагинације и историјску, тј. чињеничну веродостојност.

Супротивљајући се мишљењу Љихачова у тумачењу *Сказаниа о расѣросѣраннеи хрисѣѣансѣива на Руси* и *Похвале кнезу Владимиру*, Радмила Маринковић предлаже диференцијацију у поетском тумачењу лика на основу начина излагања дела. Код дела која су намењена усменом саопштавању, као што је случај са *Словом*, примењује се богата реторика која лик развија поетски, али његову суштину не мења. Кад се намењује појединачном читању, као *Сказаније*, нарација се развија да би се навеле све расположиве чињенице, те се ствара широка историјска слика са поетизованим ликом у стожеру, он се обогањује чињенички, али не губи своје основно одређење.¹⁶ Поетизација је почињала одређивањем општег типа коме припада лик, паралелом са библијском или историјском личношћу.

Уколико се размотри ова подела у односу на Цамблакове списе о Стефану Дечанском, добиће се стабилна конструкција са протагонистом – мучеником, владаром без претензија на овоземаљске ствари, светитељем без свештеничке одоре, али савршенијег од многобројних библијских личности.

Бројни анахронизми у делима о којима је реч пример су поигравања са историјским чињеницама у сврху потенцираних особина лика, а развијена реторика и усклађеност композиције начин његове поетизације. Отуда се, поред свих разлика, може говорити о симетрији сликања главног јунака, чији је лик обогањен различитим варијантама тог излагања.

Стефан Дечански Григорија Цамблака по томе је најпоетизованији лик у старој српској књижевности, чиме је незаобилазна велика и значајна пишчева улога у допуни мозаика светорodne лозе.

Литература

- Деретић 2004: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Просвета, Београд.
 Маринковић 2007: Радмила Маринковић, *Светиородна јосѣода српска*, Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд.

16 Радмила Маринковић, *нав. дело*, 221.

- Максимовић 2000: Војислав Максимовић, *Сџари српски њисци*, Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“ Србиње, Филозофски факултет Српско Сарајево – Пале.
- Панић 2006: Јелена Панић, „Мотив маћехе-прељубнице у Живију Стефана Дечанског Григорија Цамблака и Краљевој јесени Милутина Бојића“, *Philologia*, бр. 4.
- Ређеп 2002: Јелка Ређеп, „О греху и казни божијој као жанровским особеностима“, *Зборник Мајнице српске за књижевност и језик*, вол. 50, бр. 1-2.
- Трифунувић 1972: Ђорђе Трифунувић, *Сџара књижевности*, Нолит, Београд.
- Цамблак 1989: Григорије Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Просвета, Српска књижевна задруга, Београд.

Sena MIHAILOVIĆ MILOŠEVIĆ

STEFAN DECANSKI IN CAMBLAK'S LIVES AND SERVICE

Summary

Writings on Stefan Decanski by Grigorije Camblak, as per the author's view, were assessed as the most poetic oeuvres of the Serbian medieval literature. By its poetic images, numerous rhetorical parts and wealth either at semantic or at morphological level, Lives and Service to Stefan Decanski confirmed the artist Camblak as the glorifier of light and the writer of subtle sound. His Stefan Decanski, contrary to the tradition, from sinner and usurper became the biggest martyr among saints, isihast and miracle worker. He was presented as triple martyr: he is suffering from his father, king of Milutin, Brother Konstantin, and son Dusan. The qualification like this conditioned a turning point at genre's level from biography to martyrism, where the topos of sin and God's punishment has great importance. Each act or deed of Stefan Decanski is measured in the relationship toward the other, and his conspicuous figure of the victim became a cause for dramatization of some oeuvres of the contemporary Serbian literature.

Key words: Grigorije Camblak, Stefan Decanski, fictionalized Christian biography, rhetoric, and poetization.